

vorm en tenslotte het vertrouwen op filantropische hulpmaatregelen in plaats van Goddelijke voorzienigheid. Deze lijst behelst de standaardcatalogus van dergelijke kritiek. Men komt dit type bezwaren in Württemberg zowel als in Schotland, in Genève zowel als in de Verenigde Staten tegen. Karakteristiek voor de opwekkingsbeweging is nu, dat de tijdsanalyse in verband gebracht wordt met de Heilsgeschiedenis. In de gebeurtenissen en veranderingen zag men een nieuw tijdperk aanbreken in Gods geschiedenis met de mensheid. Ook Da Costa liet daarover geen twijfel bestaan.

De huidige situatie leek te vergelijken met de haast uitzichtloze situatie van het volk Israël in het Egyptisch slavenhuis, of met de verwarring aan de vooravond van de Reformatie. Een ommekeer van Messiaanse omvang stond voor de deur. Soortgelijke uitlatingen keerden telkens terug in deze tijd.⁷ Er kan van een crisistemming gesproken worden. Geenszins wordt daarmee bedoeld, dat deze tijd werkelijk een crisisperiode geweest is; zij werd binnen de opwekkingsbeweging als zodanig ervaren.

Met de beschrijving van de crisis ging steeds haar duiding van, of preciezer gezegd, haar invoeging in de Heilsgeschiedenis gepaard.⁸ Inge- wijden zagen in de gebeurtenissen sinds de Franse Revolutie, vooral in de invasie van Rome met de wegvoering van de paus, de profetieën van Daniël 7 met zijn pendant Openbaring 13 vervuld. Zulke eschatologische tekenen begeleidden ook de val van Napoleon. Tot deze signalen behoorden de wereldwijde honger en de economische crisis na het 'jaar zonder zomer'⁹ 1816, het uitbreken van de oorlog tussen Rusland en Turkije in

7. Zie b.v. M. Brecht, 'Vom Pietismus zur Erweckungsbewegung. Aus dem Briefwechsel von Cristian Adam Dann'. In: *Blätter für Württembergische Kirchengeschichte* 68/69, 1968/1969, 364; J.A. de Jong, *As the waters cover the sea. Millennial expectations in the rise of the Anglo-American missions 1640-1810*, Kampen, 1970, 160-164; D.N. Hempton, 'Evangelicalism and Eschatology'. In: *Journal of Ecclesiastical History* 31, 1980, 182; E.D. Junkin, *Religion versus Revolution. The interpretation of the French Revolution by German Protestant Churchmen, 1789-1799*, Austin, 1974; R.R. Nelson, 'Apocalyptic Speculation and the French Revolution'. In: *Evangelical Quarterly* 53, 1981, 194-206; H. Lehmann, 'Pietism and Nationalism: The Relationship of Protestant Revivalism and National Renewal in Nineteenth-Century Germany'. In: *Church History* 51, 1982, 44v.

8. Hempton (n. 7), 183.

9. De misoogst in Noord-Amerika en in Europa werd veroorzaakt door een verslechtering van het klimaat. Deze was het gevolg van de afkoeling van de atmosfeer door het uitstoten van as bij de uitbraak van de Mount Tabora op het eiland Sumbawa; zie Henry und Elizabeth Stommel, 'The year without a summer'. In: *Scientific American* 240, June 1979, 176-186; over de gevolgen in Württemberg, zie H. Lehmann, *Pietismus*